

KUMAN BİLMECELERİNİN SÖZ VARLIĞI VE DİL HUSUSİYETLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Galip GÜNER*

Özet

Türkçenin derlemeye dayalı ilk bilmeceleri 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen *Codex Cumanicus*'un 60a-60b sayfalarında kaydedilmiş olan dördü cevapsız 47 adet bilmece metnidir. Bu bilmeceler eserin Alman defteri dediğimiz ikinci cildinde yer alırlar ve doğrudan Kumanlar arasından derlenmiş olmaları bakımından son derece önemlidirler. Daha açık bir ifadeyle anonim oldukları için halk edebiyatı ürünlerinin geçmişte çok fazla yazıya aktarılmadıkları düşünüldüğünde bu bilmeceler Türk bilmece geleneği içerisinde daha öncesine ait Türkçe bilmece metinlerinin bulunmaması sebebiyle oldukça değerlidirler. Bu çalışmada doğrudan Kıpçaklar arasından derlendikleri için çok fazla özel söz varlığına sahip olduğunu bildiğimiz bilmeceler ayrıntılı bir dil incelemesine tabi tutulmuştur. Pek çoğu tek örnek olan kelimelerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki izleri sürülmüştür. Ayrıca bilmecelerde görülen ve halis Kıpçak Türkçesinin hususiyetlerini yansıtan fonetik ve morfolojik veriler de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dil hususiyetlerinin metin bağlamında daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak için bilmece metinleri de çalışmaya eklenmiştir. Ardından her bilmecede Kıpçak Türkçesi için önemli olduğunu düşündüğümüz kelimeler ve gramer hususiyetleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilmece, Codex Cumanicus, Söz Varlığı, Fonetik, Morfoloji.

A REVIEW ON THE VOCABULARY AND LANGUAGE FEATURES OF CUMAN RIDDLES

Abstract

The first riddles based on compilation in Turkish are 47 riddled texts, four of which were unanswered, recorded on the pages 60a-60b of *Codex Cumanicus*, estimated to have been written in the late 13th and early 14th centuries. These riddles appear in the second volume of the work, which we call the German notebook, and are extremely important in that they are compiled directly from among the Cumans. More clearly, considering that folk literature products were not transferred to writing too much in the past because of they are anonymous, these riddles are very valuable in Turkish riddle tradition due to the absence of previous Turkish riddle texts. In this study, riddles that we know to have a lot of special vocabulary, since they were compiled directly from Kipchaks, were subjected to a detailed language review. Traces of the words, many of which are single examples, in historical and contemporary Turkish dialects have been followed. In addition, phonetic and morphological data that reflect the features of pure Kipchak Turkish have been tried to be revealed. Riddle texts were also added to study to enable language features to be better understood in the context of the text. Then, the words and grammatical features that we think are important for Kipchak Turkish were evaluated in each riddle.

Key Words: Riddle, Codex Cumanicus, Vocabulary, Phonetic, Morphology.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: gunerg@erciyes.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3633-1269>

1. Giriş

Bilmeceler, tabiat unsurları ve bu unsurlarla bağlantılı olayları; insan, hayvan, bitki gibi canlıları; eşyayı; zekâ, güzellik gibi soyut kavramlarla dinî konuları ve motifleri metaforik bir üslupla, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı amaçlayan kalıplaşmış sözlerdir (Elçin 1989: 1). Brunvand, bilmeceler için “beklenmedik cevapları olan geleneksel sorulardır” der (Brunvand 2007: 1). Her bilmece gelenekseldir. Yaratıldığı toplumun bütün değerlerini ve inanış biçimlerini soruya dönüştürmüş mensur veya manzum bir bilmece metninde bulabiliriz. Bilmecenin cevabının beklenmedik yahut kafa karıştırıcı olması ise aslında bilmecenin soru metninde yatan ve başlangıçta ferdi olup sonradan içtimai bir nitelik kazanan zekâ ile ilgilidir. Bilmecenin cevabının bulunması için bilinmesi gereken gerçekler, metni kurgulayan toplumsal zekânın sağladığı örtme becerisiyle soru metnine mükemmel bir biçimde yerleştirilir (Güner 2016: 11).

Türk edebiyatının anonim türlerinden olan bilmecelerle ilgili ilk bilgileri sadece Türk dili için değil Türk halk bilimi ve edebiyatı için de son derece önemli verileri ihtiva eden *Divânu Lugâti't-Türk*'te buluruz. Eserde bilmeceyi ifade etmek üzere *tapuzgu* ve *tapuzguk* kelimeleri kaydedilmişken bilmece sormak için de *tapuz-* veya *tapız-* fiilinin kullanıldığını görürüz (DLT 855). Bu kelimelerin ortak kökü *tap-* “bulmak”tır ki bu veriden hareketle eski Türklerin bilmece için “bulmaca” tabirini kullandıklarını da söyleyebiliriz. Çünkü *tapuzgu*'nun birebir karşılığı “bulunacak [şey]”dir.

Türkçenin derlemeye dayalı ilk bilmeceleri ise 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen *Codex Cumanicus*'un 60a-60b sayfalarında kaydedilmiş olan dördü cevapsız 47 adet bilmece metnidir (Güner 2016: 13). Bu bilmeceler eserin Alman defteri dediğimiz ikinci cildinde yer alırlar ve doğrudan Kumanlar arasından derlenmiş olmaları bakımından son derece önemlidirler. Daha açık bir ifadeyle anonim oldukları için halk edebiyatı ürünlerinin geçmişte çok fazla yazıya aktarılmadıkları düşünüldüğünde bu bilmeceler Türk bilmece geleneği içerisinde daha öncesine ait Türkçe bilmece metinlerinin bulunmaması sebebiyle oldukça değerlidirler.

Codex Cumanicus'taki bilmeceler üzerine ilk sistemli çalışmalar 1880 yılında eserin transliterasyonlu metninin Kuun tarafından yayımlanmasıyla başlar. Daha sonraki yıllarda V.V. Radlov (1887), W. Bang (1912), J. Németh (1913), S. E. Malov (1930), A. Tietze (1966), M. Mollova (1996), V. Drimba (2000) ve A. Garkavets (2007) gibi pek çok Türkolog bilmeceleri okuma, anlama ve dil bakımından değerlendirme üzerine çalışmalar yaparlar (ayrıntılı bilgi için bk. Güner 2016: 14-15).

2. İnceleme

Codex Cumanicus'taki bilmeceler üzerine bir çalışma da tarafımızca yapılmış idi (bk. Güner 2016). Bu çalışmada artzamanlı olarak bilmecelerin metinleri üzerine yapılan okuma denemeleri ortaya konulmuş, yapılan aktarma denemeleri irdelenmiş ve yeni okuma ve anlamlandırma önerileri kısa notlar hâlinde sunulmuştu. Ancak bilmecelerin söz varlığına ve bu söz varlığının sergilediği Kıpçakça hususiyetlere derinlemesine temas edilememişti. İşte bu çalışmada doğrudan Kıpçaklar arasından derlendikleri için çok fazla özel söz varlığına sahip olduğunu bildiğimiz bilmeceler daha ayrıntılı bir dil incelemesine tabi tutulmuştur. Pek çoğu tek örnek olan kelimelerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki izleri sürülmüştür. Ayrıca bilmecelerde görülen ve halis Kıpçak Türkçesinin hususiyetlerini yansıtan fonetik ve morfolojik veriler de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dil hususiyetlerinin metin bağlamında daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak için bilmece metinleri de çalışmaya eklenmiştir. Ardından her bilmecede Kıpçak Türkçesi için önemli olduğunu düşündüğümüz kelimeler ve gramer hususiyetleri değerlendirilmiştir.

1. bilmece

Tap, tap, tamızık,

Tama durgan tamızık,
Kölegesi ba[r]
Köye durgan tamızık.

Ol köbelek.

Bul, bul, damlacık,
Damlayıveren damlacık,
Gölgesi var
Yanıveren damlacık.

O, kelebek.

tamızık: Tarihi Türk lehçelerinde sadece CC’de tanıklanan bir kelimedir. Kelimenin türediği fiil gövdesi olan *tamız-* “damlatmak” [*< tam-(i)z-*] ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir (EDPT: 510a). -z- ekinin geçişli olan *tamız-* fiilinin nesnesine işaret eden ad türettiği ve “damlatılan şey, damlacık” anlamı kattığı görülmektedir. Bu bağlamda Eski Türkçede *tamızık* kelimesinin muadili olarak *tamızım* “bir damla su vb., damlacık” kelimesi geçmektedir (EDPT 510a). Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde geçen şu biçimlerin de doğrudan bu kelimeyle ilgili olduğunu düşünüyoruz: *tamızık* “çıra, yonga gibi ateşi tutuşturmaya yarayan nesnelere” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 375), *tamızık* “çalı çırpı, çıra” (Kazak T., Koç vd. 2003: 518), *tamızğı* “1. damlatma aygıtı, pipet, damlalık 2. ateş tutuşturmaya yarayan nesne (çıra, yonga, talaş vb.)” (Kırgız T., Yudahin 1998: 705), *tamızgıs* “damlalık” (Başkurt T., Özşahin 2017: 576).

kölege: “gölge” anlamına gelen kelimenin tarihi Türk yazı dillerindeki standart biçimi *kölige*’dir. Kelime “gölgelemek” anlamındaki *köli-* fiilinden türemiştir. (EDPT 718a). Bu bilimcede kelime, bir ağız özelliği olarak son hecedeki /e/ ünlüsünün gerileyici benzeştirme etkisiyle *kölege* olmuştur.

köye dur-: CC’de süreklilik fiili *tur-*’dır ve çoklukla esas fiilin -p zarf-fiil eki almasıyla yapılır: *burulıp tur-* “kıvrılıp durmak” (69b/16), *olturup tur-* “oturup durmak” (70b/18), *susap tur-* “hasret çekip durmak” (71b/17-18). *köye durgan* yapısında standart kullanımın dışına çıkılarak esas fiilin -e zarf-fiil ekiyle *dur-* fiiline bağlandığı ve yardımcı fiil *tur-*’ın ise *dur-* olduğu görülür.

2. bilmece

Biti bititimidim,
Beş ağaçta bitidim,
Köne suvun yu[v]urdım,
Kök yibekin çırmadım.

Ol knadır.

Yaz, yaz, yazdım,
Beş ağaca yazdım,
Cıva ile yoğurdum,
Mavi ipekle sardım.

O, knadır.

yuğur-: Eski Uygur Türkçesinden itibaren Türk dili alanında tanıklanan fiil, tarihi Türk lehçelerinde *yuğur-* “yoğurmak” olarak kullanılır (EDPT 906a). Söz içinde sızıcılaşmaya dayalı

/ğ/ > /v/ değişmesi en temel fonetik olaylardan biridir ve Kıpçak Türkçesini diğer tarihî lehçelerden ayırt etmede önemli bir yeri vardır (Güner 2013: 74). Kelime Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *cuur-* “yoğurmak; karıştırmak” (Kırgız T., Yudahin 1998: 235), *jur-* (Kazak T., EDPT 906a) biçimlerinde kullanılmaktadır.

çırma-: İzini en erken CC’de takip edebildiğimiz bu fiil, CC öncesi tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde geçmez (EDPT 430a). Çağatay Türkçesinde, bilhassa Ali Şir Nevaî’nin eserlerinde “sarmak; bağlamak” anlamıyla kullanılır (Kaçalın 2011: 526-527). Clauson, bu fiili *çemre-* maddesinde değerlendirir ve fiilin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki *çerme-*, *çemre-* kullanımlarını gösterir (EDPT 430a). Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *çırma-* “sarmak, dolamak” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 175), *çırma-* “1. büküp kaldırmak, çemremek, sıvamak; kundaklamak, kundağa sarmak; bürmek, bürümek 2. sargı sarmak” (Kumuk T., Pekacar 2011 105), *şırda-* “bir kenarı diğer bir kenarla birleştirerek nakış yapmak” (Kırgız T., Yudahin 1998: 687), *sırma-* “1. dolamak, sarmak, kuşatmak 2. etrafını çevrelemek, kuşatmak 3. ipe sarıp bağlamak, birbirine geçirmek 4. etrafına üşüşmek” (Başkurt T., Özşahin 2017: 523) biçimlerinde tespit edilmiştir.

3. bilmece

Kışta kara kula uvşap[dır].

Ol ırlıktır.

Kış mevsiminde kara kula (köleye) benziyor.

O, bacadır.

uvşa-: Tarihî Türk dili alanında Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren *oḥşa-* “benzemek” biçiminde kullanılır (EDPT 97a). Fiilin CC’de yazılış ve kullanılış biçimleri değişkendir: *okşaş* “benzer, mukabil” (38a/10), *okşaş-* “benzemek, benzeşmek” (32b/25), *ooşamak* “benzerlik” (38b/15), *oşka-* “benzemek” (26b/23), *oşkar* “benzer” (26b/24), *uvşaş* “benzer, mukabil” (38a/10), *oḥşaşı* “benzer, benzeyen, benzerlik” (82b/6), *ovşa-* “benzemek” (71a/18-19), *uvşa-* “benzemek” (60a/5). Bu kullanımlar içindeki belirleyici veriler 38a/10’da geçen *okşaş* ve *uvşaş* yazımlarıdır. Çünkü CC birinci kitapta ikinci bir elce sonradan eklemeler ve düzeltmeler yapılmıştır ki bu el tarafından yapılan eklemelerde daha çok standart dilin dışına çıkan ve Kıpçak ağzının özelliklerini yansıtan veriler söz konusudur. 38a/10’da da önce *okşaş* yazılmış sonra ikinci el bu yazımın yanına *uvşaş*’ı eklemiştir. Bu bağlamda bilmecede geçen *uvşa-* kullanımının tam bir Kıpçak özelliği sergilediğini söyleyebiliriz: *uvşa-* < *ovşa-* < *oḡşa-* < *okşa-*.

ırlık: Tarihî Türk dili alanında sadece CC’de tespit edilen ve Kıpçak ağzına ait olduğunu düşündüğümüz kelimelerden biri de *ırlık*’tır. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te “kandilin isi ve duvar vb. üzerindeki kurum” anlamına gelen bir *ırlık* kelimesi Kâşgarlı tarafından kaydedilmiştir (DLT 658). Buradan hareketle kelime *ırlık* biçiminde çözümlenip “isli, kurumlu yer, baca” olarak anlamlandırılabilir. Hakeza Kırgız Türkçesindeki *ırlık* “tütsüleme yeri” (Yudahin 1998: 362) ve Başkurt Türkçesindeki *ırlık* “1. duman, is ile çalışan özel düzenek 2. baca” (Özşahin 2017: 242) biçimleri de bu tespiti doğrulamaktadır.

4. bilmece

İtip itip ırgalmas,

İçindeki çayhalmas.

Ol uru.

İtip itip sallanmaz,

İçindeki çalkalanmaz.

O, buğday ambarı

çayhal-: Kıpçak ağzına ait hususiyetleri gösteren kelimelerden biri de *çayhal-*'tir. Tarihî metinlerde ilk defa CC'de geçen bu kelime Ali Şir Nevaî'de *çaykal-* “çalkanmak” biçimindedir (Kaçalın 2011: 521). CC'de Kıpçak Türkçesinin temel fonetik özelliklerinden biri de kalın sıradaki /k/ ünsüzünün çoklukla sızıcılaşarak /h/ olmasıdır. Fiilin farklı bir şekli olarak *Kitâbü'l-İdrâk*'te *çalkan-* geçer. Özyetgin, fiili taklidi kabul eder, **çalka-n-* şeklinde yapısını açıklar ve çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu fiilin yerine *çayka-*, *çayha-*, *sayka-*, *şayka-*, *çaykal-* fiillerinin devam ettiğini gösterir (Özyetgin 2001: 425). Salan ve Güngördü ise fiili Eski Türkçe *yayka-*'tan getirir ve söz başında bir /y/ > /ç/ değişikliğini dikkate değer görür (Salan 2019: 228-229; Güngördü 2009: 16).

5. bilmece

Silevsin yağı silkip bolmas,

Sırma tonum bügüp bolmas.

Ol yılduz.

Vaşak kürkünü silmek imkânsız,

Sırma elbisemi bükmek (katlamak) imkânsız.

O, yıldız.

silevsin: Moğolca hayvan adı *silügüsüin* ‘karakulak, vaşak’ (MTS II: 1098), CC'de /g/ > /v/ değişmesiyle ve vaşak kürkünü ifade etmek için kullanılmıştır (Güner 2017: 19). Tarihî Türk dili alanında CC dışında sadece Çağatay Türkçesinde tanıklanmıştır (Karahana 2013: 13).

-(X)p bolmas: Bilmecelerde karşımıza çıkan özel bir kullanım da *-(X)p bolmas* yapısıdır. Türkiye Türkçesine *-mAK olmaz* olarak aktarabileceğimiz bu yapı, “eklendiği fiilin bildirdiği iş, oluş veya hareketin gerçekleşmesinin mümkün olmadığı, imkânsız olduğu” anlamını ifade etme işlevi görmüştür.

6. bilmece

Ak küymeniñ avzı yoğ.

Ol yumurtka.

Ak çadırın ağzı yok.

O, yumurta.

küyme: Tarihî Türk dili alanında sadece CC'de rastladığımız kelimelerden biri de “çadır” anlamına gelen *küyme*'dir. *küyme* aslında “araba üzerinde taşınan çadır/çadır evi” karşılmaktadır. Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *köyme* “küçük ve dört tekerlekli araba (ekipaj)” (Kazan-Tatar T., Öner 2009: 143), *köyme* “araba, kupa arabası” (Başkurt T., Özşahin 2017: 302), *küyme* “fayton” (Kazak T., Koç vd. 2003: 255) olarak yaşamaya devam etmektedir.

Süslenerek yapılan giriş-çıkış kapısı ve perdeler konulmuş açık penceresi olan çadırı, Kazak Türkleri “altın küyme”, “ak küyme”, “kök küyme” olarak adlandırmışlardır. Kazak Türklerinin folklorunda yer alan küymelerin altın, beyaz ve mavi olarak adlandırılması ile göçebelerin sosyal statüsü ve durumu ifade edilmeye çalışılmıştır (Kalish ve Terekbayeva 2018: 66).

avuz: CC'de dönemin standart dili ile Kıpçak ağzının özelliğini yansıtan kelimelerden biri de *agız ~ avız*'dir. Eserde üç kez *agız* (47b/21, 62b/25, 63a/33), dört kez de *avuz* (71a/8, 60b/21, 60b/13, 60a/8) kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinin temel fonetik değişmelerinden olan /ğ/ > /v/'nin bir örneği olan *agız > avuz* kelimesinin üç örneğinin CC'deki bilmecelerde, bir

örneğin ise halk arasında çokça söylenen Ave Maria ilahisinde geçmesi kelimenin bu kullanımının yazı dilinden ayrılan bir biçim olduğunu açıkça göstermektedir.

7. bilmece

Alan kulan buv turur,

Ayrı ağaçdan yav tamar;

Kulan alan tuv turur,

Kuv ağaçdan yav tamar.

Alaca bulaca geyiktir,

Çatal ağaçtan yağ damlar;

Alaca bulaca dağ keçisidir,

Kuru ağaçtan yağ damlar.

alan kulan ~ kulan alan: *ala* “alaca, benekli” ve *kula* “gri, boz” kelimelerinin sonlarına getirilen /n/ türeme sesiyle oluşmuş, ‘renkte karmaşıklık’ ifade eden bir ikilemedir: *ala-n kula-n* “alaca bulaca”. Rezaei, *ala* kelimesiyle ilgili yaptığı çalışmada bu konu hakkında “Genellikle ikilemeler biçiminde görülen bu kullanımlarda karışık renkli olma durumundan karmaşıklık ve düzensizliğe doğru bir anlam kayması yaşanmıştır.” der ve şu örnekleri verir: *alan talan* “karmakarışıklık” (Türkiye T.); *ala tala* “dağınık, orada burada” (Azerbaycan T.); *ala kula* “çeşitli, intizamlı olmayan, alaca bulaca”, *alan bulan* “belirsiz” (Yeni Uygur T.); *alas bulas* “bulanık, karışık” (Karaçay-Malkar T.) vb. (Rezaei 2018: 13). Bu örneklerden bilhassa Yeni Uygur Türkçesindeki *ala kula* ile bilmecede geçen *alan kulan* arasındaki benzerlik barizdir.

buv, kuv, tuv, yav: Kıpçak Türkçesinde söz içinde olduğu gibi söz sonunda da dönemin ayırıcı bir özelliği olarak art damak /ğ/ ünsüzünün sızıcılaşarak /v/ dudak ünsüzüne değiştiği görülür (Güner 2003: 99). Bu bağlamda “geyik” anlamına gelen *buv* kelimesi tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tespit edilmiştir. Kelime, Çağatay Türkçesinde *buğu* “erkek ahu” anlamıyla mevcuttur (Kaçalın 2011: 915). Hakeza Karaçay-Malkar Türkçesinde de *buv* “erkek geyik” demektir.” (Tavkul 2000: 131).

kuv “kuru, kof” anlamına gelen kelime ise Eski Uygur Türkçesinden itibaren metinlerle takip edebildiğimiz *kovi* kelimesinin (EDPT 581a) Kıpçak Türkçesindeki biçimidir.

tuv “dağ keçisi” demektir ve tarihî metinlerde sadece CC’de geçmektedir. Bu kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karay Türkçesinde *to* “dağ keçisi” (Çulha 2006: 109), Karaçay-Malkar Türkçesinde *tuv emlik* “vahşi tay” (Tavkul 2000: 410), Kazan-Tatar Türkçesinde *tuv* “yıllarca koşulmadan kalan besili at” (Öner 2009: 297), Kazak Türkçesinde *tuv* “kısır inek” (Koç vd. 2003: 551) ve *tuvşa* “bir yaşında dişi keçi, çebiç” (Koç vd. 2003: 552) gibi biçimleriyle varlığını sürdürmektedir.

yav ise Eski Türkçe *yağ* “yağ” (EDPT 895a) kelimesinin yine söz sonunda /ğ/ > /v/ değişmesine uğramış biçimidir.

8. bilmece

Kün altundan elçi keliyir,

Kömiş bırgı tarta keliyir,

Ay altundan elçi keliyir,

Altun bırgı tarta keliyir.

Ol a[ydınlık]

Güneş altundan elçi geliyor,

*Gümüş boru çalarak geliyor,
Ay altından elçi geliyor,
Altın boru çalarak geliyor.*

O, aydınlık.

-IyIr: Tarihî Türk dili alanında örneklerine sadece CC'de rastladığımız, sonraki dönemlerde de Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen şimdiki zaman ekidir: *alıyurlar* “alıyorlar” (Kamanets Vakayinamesi), *başıyurlar* “bakıyorlar” (Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur), *çaşıyurlar* “çağırıyorlar” (Algış Bitigi), *şaşıyurlar* “şaşıyorlar” (Töre Bitigi) vb. (Güner 2003: 225).

birgi: Eski Uygur Türkçesinden itibaren metinlerde *borgu*, *borguy*, *burgu* biçiminde yuvarlak ünlü olarak tespit edilen ve “trompet, boru” anlamına gelen kelime (EDPT 361a), CC'de bir ağız özelliği olarak ünlüleri dar biçimiyle kullanılmıştır.

9. bilmece

Butu butu uzun,
Butundan arı kol uzun.
*Bacakları uzun uzun,
Kolu bacağından daha uzun.*

arı: CC'de üç yerde geçen (30a/14, 60a/13, 73a/20) ve “başka, daha sonra; -e doğru, tarafa” anlamları katan *arı* edatı, *ol* “o” zamirinin yönelme hâli eki almış biçimi olan *aşaru*'dan gelişmiştir (ayrıntılı bilgi için bk. Li 2004: 72)

10. bilmece

Al paçalı, yabovlı,
Altın başlı, çoşmarlı.
Ol turnadır.
*Al paçalı, uzun tüylü,
Altın başlı, topuzlu.*

O, turnadır.

yabovlı: *yapaķu* “yün” (EDPT 874b) kelimesinden türemiş olan ve *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de “bir yaşındaki tay” anlamına gelen *yapağlı* < *yapa-ğū+lı+* (38b/2) kelimesi bu bilmeceye söz sonundaki *-ğū+* ekinin Kıpçak Türkçesinde *-av+/-ov+* olmasıyla *yabovlı* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de bir yaşındaki taya *yapağlı* denilmesinin sebebi de tüylerinin uzamış olmasıyla ilgilidir.

çoşmarlı: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tanıklanmış kelimelerdendir. *çoşmar* kelimesi “başı topuzlu değnek, çomak” anlamıyla Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de tespit edilmiştir (Tietze 2016: 249). Çağatay Türkçesinde “müdevver, dik duran” anlamına gelen *çokmar*'ın yapısını Kaçalın **ço-k+mar* biçiminde gösterir. *+mar* biçim birimi için de *iş+mer* “becerikli, mahir, iş adamı”, *kaş+mer* “(kaş göz oyanatarak) güldürücü”, *kat+mer* “kat kat açılmış çiçek, hamur ve benzeri”, *söz+mer* “geveze” örneklerini verir (Kaçalın 2011: 926).

11. bilmece

Sende mende yoğ,
Sênir tavda yoğ,

Ütlü tašta yoḥ,

Kıpçakda yoḥ.

Ol kuş süt[i]dir.

Sende bende yok,

Yüce dağda yok,

Delikli tašta yok,

Kıpçak'ta yok.

O kuş sütüdür.

yoḥ, tav: Kıpçak Türkçesinde söz sonunda art damak ünsüzü /k/nın sızıcılaşarak /h/; /ğ/nın ise /v/ olduğu bilinmektedir (Güner 2003: 99-100). Bu bilmecede de *yoḥ* > *yoḥ* ve *tag* > *tav* kelimeleri belirleyici iki ses değişmesi için önemli örneklerdir.

12. bilmece

Koçkar müzi koyurmak,

Koyurmakdan koyurmak.

Koçkar müzi küden (?).

Têge müzi tıyrmak,

Tıyrmakdan tıyrmak.

Têge müzi tēḥli (?).

Koç boynuzu sağlamdır,

Sağlamdan da sağlamdır.

Koç boynuzu küden (?)

Teke boynuzu güçlüdür,

Güçlüden de güçlüdür.

Teke boynuzu gibi (?).

müz: Kelime, Eski Uygur Türkçesinde *miñiz*, *müyüz*; Karahanlı Türkçesinde *müñüz*; Kıpçak Türkçesinde *müñüz*, *müyüz*, *buynuz*, Çağatay Türkçesinde *büñüz*, *müñüz*, *buynuz* biçimlerinde kullanılır (EDPT 352a, b). CC'deki *müz* kullanımını Eski Uygur Türkçesindeki *müyüz*'den değiştiği izlenimi uyandırmaktadır: *müyüz* > *müüz* > *müz*.

koyur-: “kurumak, suyu çekilmek, katılaşmak; koyulaşmak, kıvamlı olmak” anlamlarına gelen fiil tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tespit edilmiştir. Fiilin Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki biçimi *ḥoyur*-’tır. Aynı anlamı taşıyan *koyul*- örnekleri *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de görülmektedir (Salan 2019: 375).

tıyır-: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tespit edilmiştir. *ty*- ve *tıyır*- çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde şu şekilde yaşamaktadır: *ty*- “öldürücü, imha edici, yıkıcı (darbe vurmak)” (Karay T., Çulha 2006: 108), *ty*- “çarpmak, vurmak, zarar vermek, tahrip etmek; dövmek, saldırmak, hücum etmek” (Kazan-Tatar T., Öner 2009: 284), *ty*- “dokundurmak” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 401) ve *tıyır*- “yüzünü buruşturmak, suratını ekşitmek” (Kazak T., Koç. vd. 2003: 567). Bu anlamlardan hareketle *tıyrmak* adına “tahrip edici, yıkıcı > güçlü” anlamı verilmiştir.

13. bilmece

Uzun ağaç başında
 Urgu[v]jul atlı kuş oturur;
 Anı atmā ér kerek,
 Yüregine taş kerek.

Ol t[ɪn].

Uzun ağaç başında
Urguvul adlı kuş oturur;
Onu vurmaya er gerek
Yüreğine taş gerek.

O, ruh.

urguvul: Tietze, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde tanıklanamayan *urguul* adının rekonstrüksiyonunu *urguvul biçiminde yapmakta ve bu kuş adının çeşitli Türk lehçelerinde “sülün” anlamında kullanılan *kırkavul* kelimesini çağrıştırdığını belirtmektedir. Bu kelime Kazak, Başkurt, Karakalpak Türkçelerinde *kırgavul*, Kırgız Türkçesinde *kırgool*, Özbek Türkçesinde *kırgovul*, Yeni Uygur Türkçesinde ise *kırgavul*’dur. Orta Moğolcada *gurga’ul*, Yazılı Moğolcada *gurguul*, Çağdaş Moğolcada *gurgül*, Buryatçada da *gorgol*’dur (Tietze 1966: 52). *urguvul* adı ise tarihî Türk dili alanında ilk defa bu bilmeceye tanıklanmış olup tek örnektir.

atmā: CC’de görülen gramer hususiyetlerinden biri de *-mAK* ad-fiil eki ve *-A* yönelme hâli ekinin birleşmesiyle oluşan ses hadisesidir: *atmak-a* > *atmağa* > *atmā* “atmaya, vurmaya”.

14. bilmece

Uzun ağaç başında
 Ulu bitiv bitidim;
 Kemsen ovlı këlgey dëp,
 Kemsen turup sahladım.

Ol kar[mak] bile balık.

Uzun ağaç başında
Uzun bir mektup yazdım;
Talihsiz oğlu gelecek diye,
O talihsiz için bekleyip durdum.

O, olta ve balık.

bitiv: Eski Türkçe *bitig* “yazı; kitap; mektup” kelimesinin CC’deki kullanımları çeşitlilik arz etmektedir. Dönemin standart Türkçesine dil bakımından daha çok yaklaşan birinci kitapta kelime *bitik* (30a/2, 40b/5, 40b/17), *bitikçi* (25b/26, 40b/11), *bitik ostası* (45a/26) biçimleriyle karşımıza çıkar. İkinci kitapta kelimenin “İncil” anlamıyla kullanıldığı yerlerde *bitik* (62b/6, 59a/9, 61b/24-25) biçimi tercih edilirken, iki yerde de *bitiv* (60a/21-22, 74b/10) kullanılmıştır. Şüphesiz asıl Kıpçak Türkçesinin söz sonunda /g/ > /v/ değişmesini yansıtan biçimi *bitiv*’dir.

kemsen: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tanıklanan kelimelerden biri de *kemsen*’dir. Metinde *ke~fæn* şeklinde kayıtlı kelimeye “talihsiz” anlamı vermeyi uygun gördük. Bu anlamın ortaya çıkmasında Kazak Türkçesindeki *kemseñde-* “1. ağlayacak gibi olmak,

dudağını bükmek. 2. için için ağlamak” (Koç. vd. 2003: 228), Tatar Türkçesindeki *kimsin-* “1. küçük görmek, kale almamak. 2. hor görmek (Öner 2009: 134), Başkurt Türkçesindeki *kemhîn-* “kendini eksik görmek, kendini noksan görmek; eksik görmek, noksan görmek” (Özşahin 2017: 273), Altay Türkçesindeki *kemzinçek* “mahcup, utanma (Gürsoy Naskali-Duranlı 1999: 105) kelimeleri belirleyici oldu. Bu kelime için bir başka anlamlandırma denemesi daha yapılabilir. Şöyle ki *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te “başta giyilen başlık vb. şeylerde kullanılan ince, altın yapraklar” anlamına gelen bir *kimsen* kelimesi bulunmaktadır (DLT 720). Bu kelimedenden hareketle *kemsen ovlu* yapısını “pullu oğlu” olarak çevirip mecazi anlamda bilmecenin cevabında da geçen balığın kastedildiği düşünülebilir (Güner 2016: 66).

ovul ve saħla-: Kıpçak Türkçesinin belirleyici ses özelliklerinden olan /-ğ-/ > /-v-/ ve /-k-/ > /-h-/ değişimleri *oğul* > *ovul*, *saħla-* > *saħla-* kelimelerinde de görülmektedir.

15. bilmece

Aħça kayda kışlamış?

Kanlı yerde kışlamış.

Kanı nêçik yuħmamış?

Hep ortada k[ı]lamış.

Ol karın yav[ı]dır.

Akça nerede kışlamış?

Kanlı yerde kışlamış.

Kanı niçin bulaşmamış?

[Çünkü] hep ortada kışlamış.

O, karın yağdır.

aħça, yuħ-, yav: “beyaz olan, beyaza çalan” anlamında *akça* ve “bulaşmak” anlamındaki *yuk-*, /-k-, -k/ > /-h-, -h/ değişmesiyle *aħça* ve *yuħ-*; /-ğ/ > /-v/ değişmesiyle de *yav* > *yav* “yağ” olmuştur.

16. Bilmece

Bêş başlı êlçi keliy[i]r.

Ol, étikten bêş barmak ba[kar].

Beş başlı elçi geliyor.

O, çizmeden bakan beş parmaktır.

-IyIr: Tarihî Türk dili alanında örneklerine sadece CC'de rastladığımız, sonraki dönemlerde de Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen şimdiki zaman ekidir (bk. 8. bilmece).

17. bilmece

Tav üstinde talaşman,

Tayağı bar bêş batman.

Ol tülküçiğ tûpe[gi].

Dağ üstünde harami, haydut,

Dayağı, sopası var beş batman.

O, tilkiğin kuyruğu.

tav: Tarihî ve çağdaş Kıpçak Türkçesi için söz sonunda /ğ/ > /v/ değişiminin belirleyici örneklerindendir: *tag* > *tav*.

talaşman: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tanıklanmış ve kelime “harami, haydut” olarak anlamlandırılmıştır. Zira bu kelime [*talaşman*] “kavgacı, nizaççı, nifakçı (kişi)” anlamıyla metnin bir başka yerinde daha geçerken (CC 59a/10), “hakaret edici, küfredici” anlamıyla Karaçay-Malkar Türkçesinde (Tavkul 2000: 372) ve “kavgacı, dövüşken” olarak da Anadolu ağzlarında (Çağbayır 2007-IV: 4563) mevcuttur.

tüpek: İlk kez CC'de kullanılan kelimelerden biri de *tüpek*'tir. Kelime, Kırgız Türkçesinde *tüpök* biçiminde ve “1. bir tutam at kılı 2. tuğ” (Yudahin 1998: 772) anlamıyla yaşamaya devam etmektedir.

18. bilmece

Araba şak!

Taş araba şak ête tüşti.

Ol töve.

Araba şak!

Taş araba şak ederek düştü.

O, deve.

töve: Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde *teve*, *tevey*, *devey* (Oğuz T.), *tewe* biçimlerinde karşımıza çıkan “deve” kelimesi (EDPT 447b, 448a), CC'deki bu bilmeceye /v/ diş-dudak ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi neticesinde geniş olan ilk ünlüsünün yuvarlaklaşmış şekliyle kullanılmıştır: *teve* > *töve*. Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış ve halis Kıpçak Türkçesinin dil hususiyetlerini yansıtmadaki yeri önemli olan *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de de kelime *tüve*'dir (11b-8). Kelimenin Atalay tarafından ilk ünlüsünün dar-yuvarlak biçimde okunmuş olmasının Arap alfabesi kaynaklı bir sorun olduğunu ve *töve* biçiminde düzeltilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Diğer Kıpçak metinlerinin tamamında *teve*, *tife*, *tive*, *deve* biçimlerinin kullanılmış olması (Toparlı vd. 2003: 272) dönemin standart dilinin bir yansımasıdır. CC ve TZ'deki kullanımlar ise kelimenin Kıpçakça biçiminin göstergesidir.

19. bilmece

Tüv yêr keleşim,

Mênim karnım aç.

Ol kèregidir.

Kızım darı yiyor,

Benim karnım aç.

O, çadır iskeletidir.

tüv: Eski Uygur metinlerinde *tögi* “dövülmüş tahlıl” (EDPT 478b), DLT'de *tügi* “Oğuz lehçesinde akdarının kepeği alındıktan sonra kalan esas kısmı” (DLT 907), *Kitâbü'l-İdrâk*'te *tükü* “darı” biçiminde kullanılan kelimenin /g/ > /v/ değişimiyle Kıpçakça biçimi *tüv* (veya *tüvi*)'dir.

keleş: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tespit edilen kelimelerden biri de *keleş*'tir. “Bu bilmece hakkında daha önce çalışma yapan Türkologların ‘gelin’ anlamı verdikleri *keleş* kelimesini biz, Kazan-Tatar Türkçesindeki ‘1. evlenecek kız, müstakbel gelin. 2. görücü önüne çıkan kız.’ (Öner 2009: 129) anlamından hareketle ‘evlenme çağındaki kız, kız’ olarak değerlendirdik. Kelimenin ‘gelin’ anlamıyla değerlendirilmesinin mümkün olduğu da düşünülebilir ve bilmececiğin ifade edilmiş biçimi bakımından bir kaynana-gelin diyalogundan da

bahsedilebilir.” (Güner 2016: 78). Kelimenin temel anlamı “güzel, yakışıklı” olup Arapçadan alıntılanmadır: *kalac* (Eren 1999: 228).

20. bilmece

Sıyrı sırtı,

Koy koşaçı.

Ol [étik].

Sırtı sığır derisi,

Konçu koyun derisi.

O, çizme.

sıyrı: Kıpçak Türkçesinin önemli fonetik olaylarından biri de söz içinde ön ve art damak /g/ sesinin /y/ olmasıdır (Güner 2003: 95). Kıpçak Türkçesi hariç Tarihî Türk dili alanında *sıyrı* olarak kullanılmıştır (EDPT 814b, 815a). Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kumuk T. *sıyrı*, Nogay T. *sıyrı*, Kırgız T. *sıyrı*, Kazak T. *sıyrı* biçimindedir (Karahana 2013: 1859).

koşaç: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tanıklanmıştır. CC ile neredeyse aynı dönemde yazılmış olan *Kıyasü’l Enbiyâ*’da (M. 1310) *konç* “çizme boynu” şekliyle kayıtlıdır (Ata 1997 II: 370). Eren, kelimenin çağdaş Türk lehçelerindeki biçimini şu şekilde verir: “Tkm. *gonç*, Nog. *konış*, Krg. *konç*, Kzk. *konış*, Kklp. *konış*, TatK. *kunıç*, Bşk. *kunıs*, Alt.-Tel. *konç*, Tuv. *xonçu*, Çuv. *kunça*” (Eren 1999: 251). Bu verilerden özellikle Nogay, Kazak, Karakalpak, Kazan Tatar, Başkurt, Tuva ve Çuvaş Türkçelerindeki biçimler dikkate alındığında CC’deki *koşaç*’ın çeşitli fonetik değişmelere uğramış biçimleri olduğu görülmektedir. Bu bağlamda CC’deki biçimin tarihî Türk dili alanında kelimenin en eski şekli kabul edilmesi mümkündür.

21. bilmece

Kökçe ulağım kögende semirir.

Ol hu[v]un.

Yeşil oğlağım uzun ipte semirir.

O, kavun.

ulağ: Eski Türkçe metinlerde *oglak* biçiminde (< *ogul+ak*, EDPT 84b, 85a) karşımıza çıkan *ulağ* kelimesi *oglak*’ın Kıpçak Türkçesinde çeşitli kurallı fonetik değişmelere uğramış biçimidir (*oglak* > *olak* > *ulağ*). CC birinci kitaptaki *ogulak* biçimi dikkate alındığında (54b/5), ikinci kitaptaki *ulağ* kullanımının tam bir ağız hususiyeti olduğu söylenebilir.

kögen: DLT’de “hayvan ilmeği, süt hayvanlarında süt sağarken kullanılan ilmek” (DLT 734) anlamına gelen *köken* kelimesi bu bilmecede “uzun ip” anlamındadır. Kelime *kögen* biçimiyle Kazak Türkçesinde de yaşamaya devam etmektedir: “1. koyun, kuzu, keçi, oğlakları boynundan bağlamak için özel olarak yapılan ip” (Koç vd. 2003: 242).

huvun: Eski Türkçe *kagun* (EDPT 611b), Kıpçak Türkçesinin diğer metinlerinde *kavun*, *kovun* (Toparlı vd. 2003: 132, 155) kelimesinin bilmecelerde geçen bu kullanımı tam bir ağız özelliği olmalıdır. Çünkü kelime CC birinci kitapta (53b/20) ve *Tuhfetüz’z-Zekiyye*’de *kovun* (7b) olarak kayıtlıdır. Standart Kıpçak Türkçesine ait olduğunu düşündüğümüz *kovun* biçiminden farklı olarak kelime, söz başında /k/ > /h/ ve /v/ diş-dudak ünsüzünün etkisiyle /o/ > /u/ değişmesine uğramıştır.

22. bilmece

Kêçe kélir kara ulağ,

Ërte barır kara ulah.

Ol tünlik.

Gece gelir kara oğlak,

Sabah gider kara oğlak.

O, tünlük.

tünlik: Eski Türkçeden itibaren *tünlük* biçiminde görülen ve “çadırın dumanının çıktığı delik” anlamına gelen kelime (EDPT 520b) CC’de ikinci ünlüsü dar biçimiyle kullanılmıştır. Diğer Kıpçak metinlerinde de *tünlük* veya *tünlük* (Toparlı vd. 2003: 287) biçiminde karşımıza çıkan kelimenin CC’deki bu kullanımının bir ağız özelliği olduğunu düşünüyoruz. Zira kelime bazı çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de dar ünlülü olarak *tönlök* “bacasız evlerde veya köy hamamında dumanın çıkması için bırakılan delik” (Öner 2009: 289) ve *tündik* “çadırın tepesini örten dört köşeli keçe” (Koç vd. 2003: 563) biçimlerinde yaşamaya devam etmektedir.

23. bilmece

[Bi]r uçu kış kışlar,

B[ir] uçu yay yaylar.

Ol sıırh.

Bir ucu kış kışlar (kışı yaşar),

Bir ucu yaz yazlar (yazı yaşar).

O, sıırk.

sıırh: Söz sonunda tonsuz ve kalın /k/ ünsüzünün sızıcılaşarak /h/ olmasıdır: *sıırk* > *sıırh*. Kıpçak Türkçesinde bilhassa CC’de ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen ayırt edici bir ses özelliğidir (Güner 2003: 100).

24. bilmece

Olturganım oba yer,

Baskanım bagır çanak.

Ol üzengi.

Oturduğum (oturağım) tümsek yer,

Bastığım (basacak yerim) bakır çanak.

O, üzengi.

oba: “tümsek, tepe” anlamındaki *oba* tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tespit edilmiştir. Kelime Moğ. *obo*’dan “çevresinde din törenleri düzenlenen mezar veya anıt olarak yapılmış taş yığını veya kurgan, tümsek; sınır işareti” alıntılamadır (Güner 2017: 17).

25. bilmece

Çapçaçık üstünde çapçaçık.

Ol hamışdır.

Fıçıcık üstünde fıçıcık.

O, kamıştır.

çapçak: İlk defa CC’de tespit edilen kelimelerdendir. Eren, *İrşadiül’l Mülûk ve Kitâbü’l İdrâk*’te geçen *sapçak* “süt konulan bakır kulplu kap” (Toparlı vd. 2033: 227) biçimini esas alır; CC’de geçen *çapçak*’tan bahsetmeden kelimenin *sap* kökünden türediğini belirtir. *sapçak* türevi

benzeşme (*assimilation*) sonunda *çapçak* biçimini almıştır, der (Eren 1999: 78). Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde, *çapçak* “tekne, fiçı” (Kumuk T., Pekacar 2011: 97), *çapçak* “fiçı, varıl” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 169), *çapçak* “üstü açık fiçı” (Kazan-Tatar T., Öner 2009: 62), *çapçak* “fiçı; yoğurt, kifer ekşitmek vs. için kullanılan ağaç kova” (Kırgız T., Yudahin 1998: 251) olarak yaşamaya devam etmektedir.

hamış: *kamış* > *hamış*. Söz başında /k/ ünsüzü sızıcılaşarak /h/ olmuştur. CC’de sıkça rastlanan bir ünsüz değişmesidir.

26. bilmece

Yazda yağı kelin yügünedir.

Ol hamış başıdır.

Yazıda yeni gelin baş eğmektedir.

O, kamış başıdır.

yükün-: Köktürk ve Uygur kağanlığı yazıtlarından itibaren Türkçede “1. saymak, saygı göstermek, hürmet etmek 2. boyun eğmek, biat etmek, bir kimsenin veya bir yönetimin egemenliğini tanımak” (Şirin User 2009: 538) anlamlarına gelen *yükün-* > *yügün-* fiili bu bilmecede de yaklaşık altı yüz yıl önceki anlamıyla kullanılmıştır: “hürmet etmek”.

Yapılan işe bir devamlılık anlamı katan *-Adır* ise Kıpçak Türkçesinin temel şimdiki zaman ekidir (Güner 2003: 221): *yügünedir* < *yükün-edir* “hürmet etmektedir, baş eğmektedir”.

27. bilmece

Yazda yavlı tokmak yadır.

Ol kirpidir.

Yazıda yağlı tokmak yatar.

O, kirpidir.

yavlı: Kıpçak Türkçesinin temel ses özelliklerinden /ğ/ > /v/ değişmesine örnektir: *yağlı* > *yavlı*.

28. bilmece

Yazda yavlı hay[1]ş yadır.

Ol ılandır.

Yazıda yağlı kayış yatar.

O, yılandır.

hayış: Tarihî Türk dili alanında ilk defa DLT’de *kadış* biçiminde karşımıza çıkan kelime (EDPT 607a) daha eski bir **kadış* biçimine götürülebilir. Söz başında /k/ > /h/ değişimi Kıpçak Türkçesi için önemlidir.

ılan: Kelime, Eski ve Orta Türkçe metinlerinde CC hariç *yılan* şeklindedir (Aydemir 2015: 43, EDPT 930a-b). CC’deki bu kullanımın bir ağız hususiyeti olma durumu son derece muhtemeldir. Hakeza dönemin standart Türkçesine daha çok yaklaşan İtalyan defterinde kelime *yılan* biçiminde kayıtlı iken (54b/30) Alman defterinde kelime dört kez kaydedilmiştir ve hepsinde de *ılan* şeklindedir (63a/33-34, 60b/6, 69b/16). Çünkü Alman defteri doğrudan halk arasında Hristiyanlığı yayma gayesiyle yazılmıştır. Bu yönüyle de halkın söyleyişine yaklaşan dil hususiyetleri daha çoktur.

29. bilmece

İçer, yer,

İnine kirer.

Ol bıçaktır.

İçer, yer,

İnine girer.

O, bıçaktır.

“Metin ve anlam bakımından son derece açık ve sorunsuz bilmecelerden biridir. Yiyecek ve içeceklerle temas eden bir bıçağın kılıfına sokulması, âdeta yiyip içip inine giren bir yılan ile özdeşleştirilmiştir. Özellikle Tietze'nin Baskakov'dan alıntıladığı ve Altay Türkleri arasından derlenmiş *İçip tyip ünge kirdi. Pıçak. 'İçip doyup inine girdi. Bıçak.'* bilmecesinin bu bilmeceyle olan ortaklığı da son derece ilgi çekicidir (Tietze 1966: 90).” (Güner 2016: 91).

30. bilmece

Salp kəşim,

Sansız oğum.

Ol kök bile yıldızdır.

Sarkık sadağım,

Sayısız okum.

O, gök ile yıldızdır.

salp: Tarihi Türk dili alanında sadece CC'de tespit edilmiş kelimelerdendir. Kelimenin varyantlarının çağdaş Türk lehçelerindeki durumu şöyledir: Karaçay-Malkar Türkçesinde *salpı* “sarkık, sönük” (Tavkul 2000: 328), Kumuk Türkçesinde *salpu* “gevşek” (Pekacar 2011: 285), Kazak Türkçesinde *salpı* “yavaş, hareketsiz” (Koç vd. 2003: 464), Yeni Uygur Türkçesinde *salpañ* “sarkık, sarkmış” (Necipoviç Necip 1995: 339), Türkmen Türkçesinde ise *salpı* “aşağı sallanıp duran, sarkık” (Tekin vd. 1995: 558). Biray ve Keskin, kelimenin Kazak Türkçesindeki *salpı* biçimini *sal-* fiiliyle ilişkilendirmişler ve *-pı+* ekiyle türetildiğini belirtmişlerdir (Biray-Keskin 2018: 59).

oğ: Söz sonunda /k/ > /h/ değişimi Kıpçak Türkçesi için önemlidir: *ok* > *oğ*.

31. bilmece

Burunsuz buz teşer.

Ol koy bogu.

Burunsuz buz[u] deşer, deler.

O, koyun boku.

burunsuz: Adlardan ‘yokluk, eksiklik’ bildiren olumsuz anlamlı sıfatlar türeten *+sIz*, *+sUz* ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından CC'de kullanılışı düzensizdir. Ekin, yuvarlak ünlülü hecelerden sonra uyuma giren ve girmeyen örnekleri metinde birlikte kullanılmıştır: *körksiz* (38b/10), *küçsiz* (70a/2) ama *yazuksuz* (62a/30), *yolsuz* (62a/27) vb. *burunsuz* örneğinde de ek uyuma tabi olmadan kullanılmıştır.

32. bilmece

Oñlu sollu ayırgan

Otuz tümen öneydir.

Ol kuyaş, ay, yıldız.

Sağlı sollu ayrılıp

Otuz tümen [göğe] yükselir.

O, güneş, ay, yıldız.

öne-: Tarihî Türk dili alanında *ag-* ile birlikte “yükselmek” anlamında kullanılmış fiillerden biri de *ön-*’tir. Clauson, fiilin *ün-* okunması gerektiğini söyleyerek CC’deki *ön-* biçimlerinin fiilin ünlüsü bakımından ciddi bir tutarsızlık oluşturduğunu belirtir (EDPT 169a). CC’deki fiil, Eski Uygur Türkçesinde de görülen *ön-e-* (Caferoğlu 1993: 100) olmalıdır çünkü Kıpçak Türkçesinde *-ydlr* şimdiki zaman eki ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine gelmektedir (Güner 2003: 221).

ayırğan: *-gan* sıfat-fiil ekinin CC’deki bilmecelerde zarf-fiil görevinde kullanıldığına dair örnekler mevcuttur. Bu bilmecede olduğu gibi 33. bilmecede de *ayır-* fiiline gelen *-gan*, zarf-fiil işleviyle kullanılmıştır.

33. bilmece

Altun ayırğan tura tüşer,

Al torham yayılı tüşer.

Ol biye kulunlagandır.

Altun ayrıldığında dik düşer,

Al ipekli kumaşım yayılarak düşer.

O, kulunlayan kısıraktır.

tura: *tur-* “ayağa kalkmak, durmak” fiilinin *-a* zarf-fiil eki almış biçiminin ek kalıplaşması yoluyla adlaşarak “dik” anlamını kazanmış şekline tarihî Türk dili alanında sadece bu bilmecede rastlanmaktadır.

torha: Moğolcada ‘ipek’ anlamına gelen *torga(n)* kelimesi, bu bilmecede söz içinde /ğ/ > /h/ değişmesine uğramış biçimiyle karşımıza çıkmaktadır (Güner 2017: 21).

yayılı: Kıpçak Türkçesinde, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi ünsüzle biten fiillere *-I*, *-U* zarf-fiil eklerinden daha çok *-U*’lu biçimler gelmektedir. Az da olsa *-I* zarf-fiil eki almış örnekler mevcuttur: *yayıl-ı* “yayılarak”, *yaşır-ı* “gizleyerek”, *kaytar-ı* “dönerek”, *anlay-ı bil-* “anlayabilmek” vb. (Güner 2003: 343).

biye: Tarihî Türk dili alanında ilk defa Eski Uygur Türkçesinde ve DLT’de *bē* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (EDPT 291b). Kelime *Tercümân-ı Türkî*’de de *be*’dir ve “süt emen kısırak” demektir. *biye* biçimi daha çok Çağatay Türkçesinden itibaren yaygınlık kazanmıştır (EDPT 291b). Bu bağlamda kelimenin CC’deki kullanımı, Çağatay öncesi varlığının bir göstergesidir (ayrıca bk. Karahan 2013: 1859).

34. bilmece

Ol ötemiş, ötemiş,

Yıy[ı] kölde kışlamış.

Ol itdir, avzun artına soğup uyur.

O her işini bitirmiş,

Kokmuş gölde kışlamış.

O, ağzını kıcına doğru sokup uyuyan ittir.

yıyı: Eski Türkçe *yıdı-* “kokmak” fiilinden *-g+* ile türemiş olan *yıdıg* kelimesi “koku; genellikle de hoş olmayan, kötü koku” anlamındadır (EDPT 887b). Karahanlı Türkçesinden itibaren patlayıcı /d/ ünsüzü, sızıcılaşarak /d/ ardından Orta Türkçe döneminde akıcılaşarak /y/

olmuştur: *yıdıg* > *yıdıg* > *yıyı*. Bu süreçte gerçekleşen ses hadiselerinden biri de birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /G/ ünsüzünün sıklıkla düşmesidir.

avuz, soğ-: Kıpçak Türkçesinin iki temel ses hadisesi görülür: Söz içinde /g/ > /v/ değişmesi ve /v/ diş-dudak ünsüzünün etkisiyle gerçekleşen yuvarlaklaşma (*ağız* > *avuz*) ile söz sonunda /k/ > /h/ değişmesi: *sok-* > *soğ-*.

35. bilmece

Tüvme tüvdim,

Tütgenge saldım.

Ol usdır.

Düğmeyi düğümledim,

Ateşe attım.

O, akıldır.

tüv-, tüvme: “bağlamak, düğüm atmak” anlamındaki *tüg-* fiili tarihî Türk dili alanında Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren metinlerde görülür (EDPT 477a). *tügme* “düğme” ise *tüg-* “düğüm atmak” fiilinden türemiş olup Kâşgari tarafından DLT’de kaydedilmiştir (EDPT 482b). Giyim kuşam kültürünün Türkler arasındaki zenginliği dikkate alındığında iki kelimenin de çok daha erken devirlerde tarih sahnesine çıkmış olabileceğini tahmin etmek güç değildir. *tüv-* ve *tüvme* ise her iki kelimenin de Kıpçak Türkçesinde /g/ > /v/ değişmesine uğramış biçimleridir.

36. bilmece

Kesertkiçe kan tammış,

Kara ulusga yayılmış.

Ol otdır.

Çekirge gibi kan damlamış,

Kara ulusa (halka) yayılmış.

O, ateştir.

kesertki: Bu bilmece üzerine çalışma yapan bilim insanları *kasartki*, *kesertki* biçimlerinde okudukları kelimeye “kertenkele” ve “çekirge” anlamı vermişlerdir. Bilhassa Radloff bu kelimenin “kertenkele” değil “çekirge” anlamında olması gerektiği hususunda ısrarcı olmuş lakin Malov bu teklife karşı çıkmıştır (Güner 2016: 108). CC’de hayvan adlarıyla ilgili müstakil bir çalışması bulunan Karahan, bu kelimeyle ilgili şu verileri ortaya koyar: “*kasartka*, *kasartki* [kasartka, kasartki] (KWb: 195) “kertenkele”. CC 114/10r, 120/15-16. “kertenkele” karşılığında DLT 552’de *keslinçü* geçmektedir (EDPT 750). Kertenkelenin kuyruğu kesildiğinde yaşamını devam ettirmesi ile ilişkili olarak *kes-* fiilinden -(X)nçU ekiyle türetilmiştir (OTWF: 288). BM 11,4 *keseltki*, Kİ 82 *keselteki*, TZ 19b1 *keseltirki*. Anadolu ağızlarında *keselekgel* *keselekke* biçimleri bulunmaktadır (DS VIII: 2768). Ayrıca Baraba lehçesinde *kezeltkü*, KBlk. *keselekke*, Kırg. *keseldirik*, *keşkek*, Kaz. *kesertke*, Kkp. *kesirtke*, Nog. *kesertki*, Bşk. *kesertke*, TatK. *kesertki*, Kar. *kesertki*, Kum. *gesertki* (Hauenschild 2003: 104-105)” (Karahan 2013: 1946).

Biz, metnin orijinalinde (*kafartki*) yazan kelimenin *kesertki* okunup “çekirge” olarak anlamlandırılmasının daha uygun olduğunu düşünüyoruz çünkü CC 57b/10b’de kelime *kesertke* biçimiyle de mevcuttur ve Almanca anlamı *hoysrekke* olarak yazılmıştır. Bu kelime, bugün Almancadaki *heuschrecke* “çekirge” kelimesidir. Ayrıca kelime Kazak Türkçesinde *kesertke*

“çekirge”, Başkurt Türkçesinde *yılan kesertke* “sarı bağırlı çekirge” (Biray 2014: 42) olarak da kayıtlıdır (Güner 2016: 109-110).

37. bilmece

Uzun uzun sırgalak,
Uçuna dëyri sırgalak;
Kısga kısga sırgalak,
Kırırına dëyri sırgalak.

Ol bıçak bile bilev.

Uzun uzun kayma,
Ucuna kadar kayma;
Kısa kısa kayma
Kenarına kadar kayma.

O, bıçak ile bileği taşı.

sırgalak: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tanıklanmıştır. Kelimenin “kaymak” anlamındaki *sır-* fiilinden geldiği açıktır (< *sır-ga+la-k+*. *sır-* için bk. Güngördü 2009: 23, Karagözlü 2018: 85). Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki *sırğalak* “kaygan”, *sırğalaw* “kayma, kayış, yuvarlanma” (Kumuk T., Pekacar 2011: 295); *sırgalak* “kaygan” (Kazan-Tatar T., Güvercin 2009: 170); *sırğanak* “kaygan, kaygın, kayıcı” (Kazak T., Koç vd. 2003: 506); *sırğalanğ* “buzlu [kaygan] su” (Kırgız T., Yudahin 1998: 687) biçimleri CC’de kullanımın günümüzdeki durumunu açıkça yansıtmaktadır.

dëyri, kırır, bilev: “değın, -e kadar” anlamı taşıyan ve diğer Kıpçak Türkçesi metinlerinde *degri*, *tegrı*, *tıgırü*, *tıgri*, *tıgrü*, *tıgürü* biçimlerinde de kullanılmış olan edat (Toparlı vd. 2003: 268), bu bilmecede söz başında /t/ > /d/ ve söz içinde /g/ > /y/ değişmesiyle *dëyri* biçimindedir (*dëyri* < *tegrı* < *tegrı-i+*).

kırır ve *bilev* kelimelerinde ise Kıpçak Türkçesinin temel ses değişmelerinden /G/ > /v/ görülmektedir: *kırır* < *kırırğ*; *bilev* < *bilegü*.

38. bilmece

Bu bardı, izi yoğ.

Ol kèmedir.

Bu gitti, izi yok.

O, gemidir.

Kıpçak Türkçesi için belirleyici dil hususiyeti olarak söz başında /b/ ünsüzünün /v/’ye değişmemiş olması (*bar-*) ve söz sonunda /k/ > /ğ/ değişmesinin görülmesi (*yok* > *yoğ*) bakımından örnek teşkil eden bilmecelerdendir.

39. bilmece

Tap! Artında karp.

Ol eşikdir.

Bul bakalım! Arkanda pat.

O, kapıdır.

karp: Yansıma kelimelerdendir. “birdenbire, ansızın” gerçekleşen olayları anlatmada kullanılır. Kırgız Türkçesinde *karp-kurp* biçiminde yaşamaya devam eder: *karp-kurp aldımın çığa düştü* “Ansızın karşıma çıkıverdi.”; *karp-kurp kezigip kaldık* “Ansızın karşılaştık.” (Yudahin 1998: 411).

40. bilmece

Avzum açsam, öpkem körünir.

Ol eşik açsa ot körüngendir.

Ağzımı açsam, ciğerim görünür.

O, kapı açılınca görünen ateştir.

avuz: *agız* kelimesi Kıpçak Türkçesinde /ğ/ > /v/ değişmesiyle önce *avız* ardından da diş-dudak /v/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle *avuz* olur.

41. bilmece

Al savrı yançığım,

Altı[n] tovrâm aşkınam.

Ol hoş.

Al deri kesem,

altın sarısı dilim ise yiyeceğim.

O, ceviz.

savrı: Eski Türkçede *sagrı* biçiminde görülen kelimenin temel anlamı “ham deri”dir. (EDPT 815a). Kıpçak Türkçesinde /ğ/ > /v/ değişmesiyle *savrı* olmuştur.

tovrâm: *togra-* “doğramak” fiilinden türemiş olan kelime Kıpçak Türkçesinden itibaren tarihî metinlerde görülür. *Tercümân-ı Türki togram* “parça, bir lokma ekmek” (Toparlı vd. 2000: 146). Kelimenin *Tercümân-ı Türki*’deki biçimi dönemin standart Türkçesindeki biçim olmalıdır. Asıl Kıpçak Türkçesindeki biçim ise CC’de /ğ/ > /v/ değişmesine uğramış *tovrâm* şeklindedir.

aşkına: *-KInA* eki adlara ve sıfatlara gelerek onlardan “küçültme ve sevgi” anlamı taşıyan yeni adlar türetir. Kıpçak Türkçesinde çokça örneği mevcuttur (Güner 2013: 119). Bu kelime de *aş* “yiyecek” adına gelerek küçültme anlamı katmıştır: *aş+kına* “azıcık yiyecek, azık”.

42. bilmece

Señseñ ayrı başında,

Sêgiz koyan ini bar.

Sên anı tapmasañ,

Sımık iy[i]n ılagıl.

Avluñ bile tapmasañ,

Avruv iy[i]n ılagıl.

Ol kuymıçd[ır].

Çatal başında koyun postu

[Ve] sekiz tavşan ini var.

Sen onu bulamazsan,

Kırık acısıyla ağla.

Akıl ile bulamazsan,

Ağrı acısıyla ağla.

O, kuyruk sokumudur.

seşseş: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tanıklanan kelimelerden biri de *seşseş*'dir. Kelime Kırgız Türkçesinde “altı aylık kuzu kürkü” (Tietze 1966: 129) ve “karakuş nevilerinden biri” (Yudahin 1998: 645) anlamlarıyla yaşamaya devam etmektedir.

koyan: Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde *tavşan* (< *tabışkan*) yanında *koyan* (< *kodan*) adı da kullanılır. Ligeti, *tavşan* biçiminin Oğuzca, *koyan*'ın ise Kıpçakça olduğunu söyler (ayrıntılı bilgi için bk. Eren 1999: 397). Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *koyon* “tavşan” (Kırgız T., Yudahin 1998: 494), *koyan* “tavşan” (Kazak T., Koç vd. 2003: 324), *koyan* “tavşan” (Kumuk T., Pekacar 2011: 269), *koyan* “tavşan” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 271), *kuyan* “tavşan” (Başkurt T., Özşahin 2017: 388) biçimleriyle mevcuttur.

iy: Tarihî Türk lehçelerinin tamamında “hastalık” anlamına gelen bu kelime *ig*'dir (EDPT 98b). Bu bilmecede söz sonunda /g/ > /y/ değişmesiyle *iy* olmuştur ki bu ses hadisesi Kıpçak Türkçesi açısından ayırt edicidir.

avul, avruv: Kıpçak Türkçesinde, Türkçe kelimelerde görülen en önemli ses değişmesi /ğ/ > /v/ dir. Lakin bu bilmece metninde Arapça ‘*akıl*’ kelimesinde de bu değişme gerçekleşmiştir: ‘*akıl* > *ağıl* > *avul*. Aynı değişmeye uğramış bir diğer kelime de Eski Türkçe *agrığ* “ağrı, acı”dır (EDPT 90a): *avruv* < *agrığ*.

kuymıç: M. 1387 tarihinde istinsah edilmiş olan *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtîn*'de de geçen kelime, Toparlı tarafından *koymuç* okunmuş ve “bir şeyin gerisi” anlamı verilmiştir (Toparlı 1992: 556). Kelime CC'de “kuyruk sokumu” anlamındadır ki bu anlam *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtîn*'deki anlamla da örtüşmektedir. Bu durumda kelimenin tarihî Türk dili alanına ilk defa CC'de çıktığını söyleyebiliriz. Ayrıca Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde de *kuymuç* (Tavkul 2000: 285, Pekacar 2011: 275), Başkurt Türkçesinde *koymos* (Özşahin 2017: 378) biçiminde kelimenin izi sürülebilmektedir.

43. bilmece

Tenriden tüşgen tokmaçık,

Dört ayaklı maymaçık.

Ol kirpi.

Tanrı'dan düşen tokmacık,

Dört ayaklı paytakçık.

O, kirpi.

maymak: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tanıklanmış kelimelerden biri de *maymak*'tır. DLT'de geçen ve “insanlardan paytak olanı, toynaklılardan kılsız olanı” anlamına gelen *maygak* (DLT 422) ile *Tuhfetü'z-Zekiyye*'deki *mayrıl*- “eğilmek”, *mayruk* “seyrek ve eğri dişli olan” kelimeleri de (Toparlı vd. 2003: 178) *maymak* ile ortak bir kökten türemiş olmalıdır (< *bay-* ~ *may-* ?). Kelime, pek çok çağdaş Türk lehçesinde de benzer anlamlarla yaşamaktadır: *maymak* “1. eğri ayaklı, ayaklarını içe eğerek yürüyen; beceriksiz, ağır 2. eğri bacaklı, paytak, çarpık bacaklı” (Kumuk T., Pekacar 2011: 197), *maymak* “çarpık bacaklı, paytak” (Kazak T., Koç vd. 2003: 362), *maymak* “eğri bacaklı, eğri kol, hantal” (Kırgız T., Yudahin 1998: 558), *maymik* “kolay bükülür, esnek” (Başkurt T., Özşahin 2017: 402), *maymak*, *maymah* “ayakları çarpık (kimse)” (Türkiye T. ağızları, DS IX: 3142).

44. bilmece

Bügenekli çert terek.

Ol tutgun kişidir, bugovlu.

Buga, toñuz kışlamış.

Ol kış kata kilegendir.

Kür bugası kürlemiş.

Ol atası sohrangandır.

Küçmen kara çıñlamış.

Ol anası ılagandır.

Èki sete seteler, sete tübü bürkülder.

Ol èki siñli ılagandır.

Üstü örtülü yaş ağaç.

O, zincire vurulmuş, tutsak bir kişidir.

Boğa, domuz kışlamış.

O, kış boyunca huysuzlanandır.

İri boğa böğürmüş.

O, yas tutan babasıdır.

Güçlü inek inlemiş.

O, inleyerek ağlayan anasıdır.

İki sap sallanır, sapın kökü titreşir.

O, ağlayan iki kız kardeşidir.

bügenek: “eğmek, bükme” anlamındaki *bük-* (EDPT 324a) fiilinden türediğini düşündüğümüz kelime tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tespit edilmiştir. Kelime Kumuk Türkçesinde *bögenek* “üstü kapalı” anlamıyla varlığını devam ettirmektedir (Pekacar 2011: 80).

çert: Tek örnektir. Altay Türkçesindeki *çet* “melez ağacı” (bkz. Gürsoy Naskali; Duranlı 1999: 72) kelimesinden hareketle “genç ağaç” anlamı verilmiştir (Tietze 1966: 124).

bugov: Eski Türkçe *bukağu* “ağır cezalıların ayaklarına takılıp ucuna pranga bağlanan demir halka” (EDPT 314a) kelimesi /ağu/ ses grubu Kıpçak Türkçesinde /av, ov/ olduğu için bilmece *bugov* biçiminde kullanılmıştır.

kile-: “huzursuzlanmak, huysuzlanmak” anlamına gelen *kile-* fiili tarihî Türk dili alanında sadece CC’deki bu bilmece *kile-* tanıklanmıştır. Salan’a göre bu fiilin Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen ve “istemek, niyetlenmek; rica etmek, talep etmek” gibi anlamlara gelen *kile-* fiilinin ilk izi olma olasılığı yüksektir (Salan 2019: 335-337)

sohran-: **sokra-* “yansıma fiil tabanı”ndan türemiş olan *sohran-* *Mukaddimetü’l Edeb ve El-İdrâk Haşiyesi*’nde de “homurdanmak, ağzı içinden anlaşılmaz söz söylemek” anlamıyla tespit edilmiştir (Salan 2019: 442). CC’de söz içinde /k/ > /h/ değişmesine uğramıştır.

küçmen: Eski Türkçede “güçlü” anlamına gelen kelime *küçlüg*’dür (EDPT 697a-b). Bu bilmece *küç* “güç” adından çoklukla kişileri niteleyen sıfatlar türetme işlevi olan *+men* ekiyle *küçmen* kelimesi türetilmiştir.

ıla-: Türkçenin tarihî metinlerinde *ıgla-*, *ağla-* “ağlamak” biçiminde karşımıza çıkan fiil (EDPT 85b), CC’deki bilmecelerde *ıla-*’tır: *ıla-* < *ıyla-* < *ıgla-* (ayrıca bk. 42. bilmece).

sete: Tarihî Türk dili alanında sadece CC’de tanıklanmıştır. Bu kelimeyle ilgili en makul görüş Tietze’ye aittir: Onun *sete* için Anadolu ağızlarından tespit ettiği “asmanın yahut kavun bitkisinin sapı, kökü” anlamı son derece yerindedir (Tietze 1966: 125). Zira bilmecenin bu kısmında *sete* kelimesi ile tutsak kişinin korkudan titreyen ve ağlaşan iki kız kardeşi, rüzgâr estiğinde sallanan bitki saplarına benzetilmiştir (Güner 2016: 137).

siñli: Eski Türkçe *siñil* “küçük kız kardeş” (EDPT 839a) kelimesi bu bilmecede *siñli* şeklindedir. Bu biçim çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki *siñdi* “küçük kız kardeş” (Kırgız T.), *siñli* (Kazak T.) *siñli/siñili* (Nogay T.) kelimelerinin de en eski şekli olmalıdır (ayrıntılı bilgi için bk. EDPT 839a).

45. bilmece

Yogartın këlgen nê kiyik?

Yolabars kiyik, dëşirler;

Yotasınça su yinçi

Tama këlir, dëşirler.

Küyürtin këlgen nê kiyik?

Kulabars kiyik, dëşirler;

Kuyruhunça su yinçi

Tama këlir, dëşirler.

Ol bezergendir.

Yukarıdan gelen hangi vahşi hayvan?

Kaplan, diyorlar;

Baldırı boyunca inci

Damlayarak geliyor, diyorlar.

Aşağıdan gelen hangi vahşi hayvan?

Çizgili leopar diyorlar,

Kuyruğu boyunca inci

Damlayarak geliyor, diyorlar.

O, bezirgândır, tüccardır.

yogar: Eski Türkçe *yokaru* (< *yokgaru) “yukarı” kelimesi (EDPT 906b) CC’deki bu bilmecede hem sondaki ünlüsü düşmüş hem de /k/ > /ğ/ tonlulaşmasına uğramış olarak *yogar* biçiminde kullanılmıştır.

yolabars: Tarihî Türk dili alanında “çizgili kaplan” anlamıyla ilk defa CC’de tanıklanmıştır. “Araştırmacılarından V. V. Radlov, A. M. Şçerbak, C. Clauson ve diğerleri *yolbars* ‘kaplan; çizgili pars’ kelimesindeki yol bileşenini Kazakça *jol*, *jolak*, Özbekçe *yolli* ‘çizgili’ kelimeleriyle ilgisi olduğu düşüncesini savunurlar.” (Zahidoğlu 2014: 43). Kelime, Çağatay Türkçesinde de *yolbars* “aslan; kaplan” anlamlarıyla mevcuttur (Ariz 2008: 469).

dëş-: “söylemek, demek” fiilinin işteş çatısı tarihî Türk lehçelerinde çoklukla *aytış-* veya *sözleş-* biçiminde kurulur. *dë-* fiilinin doğrudan -ş eki alarak işteş çatı kurması bu bilmeceye özgü bir kullanımdır.

yota: *yota* kelimesi Eski Türkçede *yota* ~ *yoda* biçimiyle ve “uyruk” anlamıyla metinlerde geçmektedir (EDPT: 886a). Böylece *yotasınça* kelimesi “uyruğuna kadar” anlamına gelmektedir.

46. bilmece

Bêltirdegi beş hıvruk,

Bêşi bile kulunlamış.

Ol yıl kèlgendir.

Kavşaktaki beş kısarak,

Beşi birlikte kulunlamış.

O, gelen yıldır.

bêltir: Moğolcadan alıntılanmış kelimelerdendir (< *belçir*). “İki veya daha fazla yol yahut ırmağın kesişme noktası, kavşak” anlamındadır. Türkçenin söz varlığında en erken Uygur Türkçesi metinlerinde ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te görülür (EDPT 334a). Aynı anlamla Altay ve Tuva Türkçelerinde de yaşamaya devam etmektedir: *beltir* “1. Ağız, iki ve daha fazla nehrin birleşimi 2. (yol için) kavşak” (Gürsoy-Naskali; Duranlı 1999: 38), *beldir* “kavşak” (Arıkoğlu 2003: 12).

47. bilmece

Saraydağı sarı aygır

Savlavlatı kişnemiş.

Ol kazıdır.

Ahırdaki sarı aygır

Gizlice kişnemiş.

O, at sucuğudur.

saray: Bu kelime Kazan-Tatar Türkçesinde hem “dam, kümes” hem de “ev çevresindeki müstemilat, üstü tamamen veya kısmen örtülü hayvan barınağı” anlamındadır (Öner 2009: 229). Aynı zamanda Hakas Türkçesinde “ahırdaki” anlamıyla ve *Codex Cumanicus*'taki bilmeceye geçtiği biçimiyle de birebir örtücek şekilde *saraydağı* kullanımı da mevcuttur (Gürsoy-Naskali vd. 2007: 425; Güner 2016: 150).

kazı: DLT'de “atın karnının semizliği [atın karnından çıkan yağ]” (DLT 696, Yerasimos 2011: 296) anlamına gelen kazı CC'deki bu bilmeceye doğrudan “at sucuğu” anlamında kullanılmıştır ki bugün pek çok çağdaş Türk lehçesinde de aynı anlamla karşımıza çıkmaktadır: *kazı* “atın kaburga kısmı ve yağlı etinden yapılan sucuk” (Kazak T., Koç vd. 2003: 272), *kazılık* “1. atın döş eti 2. evde yapılan salam sucuk” (Kazan-Tatar T., Öner 2009: 165), *kazı* “karın yağı” (Kırgız T., Yudahin 1998: 427), *kaşı* “1. atın kaburgası ve işkembesi üzerindeki yağ 2. bu yağı tuzlayıp et ile bağırsak içine doldurularak yapılan yiyecek” (Başkurt T., Özşahin 2017: 344) vb.

3. Sonuç

Gerek söz varlığı gerekse de dil hususiyetleri açısından *Codex Cumanicus*'ta kayda geçirilmiş olan bilmece gözden geçirildiğinde üç önemli özelliğin ön plana çıktığı söylenebilir. Bunlardan ilki tarihî Türk dili alanında ilk defa bilmeceyle gün yüzüne çıkan kelime dağarcığıdır. *çayhal-*, *buv*, *çohmarlı*, *koyur-*, *tıyr-*, *urguvul*, *kemsen*, *talaşman*, *keleş*, *koñaç*, *sırgalak*, *señseñ*, *kuymuş*, *maymak*, *bügenek*, *yolabars* bu kelimelerden bazılarıdır. İkinci husus ise bilmece dil bakımından Kıpçak Türkçesinin en temel fonetik ve morfolojik özelliklerini taşıyor olmalarıdır. Bu yönleriyle bilmece Kıpçak Türkçesinin gramerinin

tespitinde çok ayrı bir noktada durdukları söylenebilir. Son olarak bilmecelerin üslubuyla ilgili bir çalışmanın yapılmasının bu alandaki çalışmalara önemli bir katkı sağlayacağını söyleyebiliriz. Zira bilmeceler aktarmalar bakımından son derece zengindir. Ayrıca bilmecelerdeki metaforik üslubun da incelenmesi bu çerçevede düşünülmesi gereken bir husustur.

Kaynaklar

- ARGUNŞAH, M.; GÜNER G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARIKOĞLU, E. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- ARİZ, E. (2008). “Çağatay Yazı Dilinin Sözvarlığı Üzerine Bir Deneme”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 18, s. 437-469.
- ATA, A. (1997). *Nâsırü’l-dîn Burhânü’l-dîn Rabgûzî, Kısasü’l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, 2. C., Dizin. Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, B. (1945). *Et-Tuhfetü’z-zekiyye fi’l-lugati’t-türkiyye*. Ankara: TDK Yay.
- AYDEMİR, H. (2015). “Yılan Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not”, *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya-Mirsultan Osman’ın Doğumunun 85. Yılına Armağan*. Konya: Kömen Yay.
- BİRAY, N. (2014). “Söz Varlığımızda Yılan”, *Avrasya Terim Dergisi*, S. 2 (1), s. 25-49.
- BİRAY, N.; KESKİN, E. G. (2018). Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yapı ve Anlam Bakımından Sal- Fiili”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 1, s. 47-88.
- BRUNVAND, J. H. (2007). “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar” (çev. Kadriye Türkan). *Millî Folklor*, S. 74, s. 137-143.
- CAFEROĞLU, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazutlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)*, C. 4. İstanbul: Ötüken Yay.
- ÇULHA, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözvarlığı (Karayca-Türkçe Kısa Sözlük)*. İstanbul: Kebikeç Yay. Dil ve Edebiyat Dizisi: 6.
- Derleme Sözlüğü* (1977), IX. C. Ankara: TDK Yay.
- ELÇİN, Ş. (1989). *Türk Bilmeceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ERCİLASUN, A. B.; AKKOYUNLU, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yay.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- GÜNER, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yay.
- GÜNER, G. (2016). *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*. İstanbul: Kesit Yay.
- GÜNER, G. (2017). “Codex Cumanicus’ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”. *Gazi Türkiyat*, S. 20, s. 9-24.
- GÜNGÖRDÜ, E. (2009). “Türkçede -kA- Pekiştirme Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 2, s. 7-43.

GÜRSOY NASKALİ, Emine; BUTANAYEV, Viktor; İSİNA, Almagül; ŞAHİN, Erdal; ŞAHİN, Liaisan; KOÇ, Aylin (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.

GÜRSOY NASKALİ, E.; DURANLI, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.

GÜVERCİN, G. (2009). *Tatar Bilmecelerinin Sesbilgisi Açısından İncelenmesi*. Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

KAÇALIN, M. S. (2011). *Niyâzî: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar: El-Lugâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstişhâdâtu'l-Cagâtâ'iyye*. Ankara: TDK Yay.

KALİŞH, A., TEREKBAYEVA J. (2018). "Kazak Türklerinin Folklor Kaynaklarına Göre Efsanevi ve Geleneksel Taşıtlar". *Millî Folklor*, S. 117, s. 57-72.

KARAGÖZLÜ, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı*. İstanbul: Kesit Yay.

KARAHAN, A. (2013). "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları", *Turkish Studies*, Vol. 8/1, s. 1839-1865.

KOÇ, K.; BAYNİYAZOV, A.; BAŞKAPAN, V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.

LESSİNG, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 C. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yay.

Lİ, Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

NECİPOVIÇ N., E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Rusçadan çeviren) İklil Kurban. Ankara: TDK Yay.

ÖNER, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

ÖZŞAHİN, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

ÖZYETGİN, M. (2001). *Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav Yay.

PEKACAR, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

REZAEİ, M. (2018). "Türkçede ala Sözcüğü", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, s. 8-18.

SALAN, M. (2019). *Tarihî Kuzeybatı Kıpçakçası Fiil Yapım Ekleri ve Tarihi Karşılaştırmalı Etimolojik Fiil Sözlüğü*. İstanbul: Hiperyayın.

ŞİRİN USER, H. (2009). *Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yay.

TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

TEKİN, T.; ÖLMEZ, M.; CEYLAN, E.; ÖLMEZ, Z.; EKER, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18. Ankara: Simurg Yay.

TIETZE, A. (1966). *The Koman Riddles and Turkic Folklore*. Berkeley and Los Angeles: University of California Publications.

TIETZE, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*. Ankara: TÜBA Yay.

TOPARLI, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*. Ankara: TDK Yay.

TOPARLI, R.; ÇÖGENLİ, M. S.; YANIK, N. H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yay.

TOPARLI, R.; VURAL, H.; KARAAATLI, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

YERASİMOS, Marianna (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yemek Kültürü Yorumlar ve Sistematik Dizin*. Ankara: Kitap Yay.

YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, (Türkçeye çeviren), Abdullah Taymas, C. 2., 4. baskı. Ankara: TDK Yay.

ZAHİDOĞLU, V. A. (2014). “Dede Korkut Kitabı’nda Geçen Ağayıl ve Kaytaban Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/3, s. 27-48.